

A GYERMEK ÉS IFJÚ LELKI BEKAPCSOLÓDÁSA A TÁRSADALOMBA.

Sietünk megjegyezni, hogy a címben megjelölt témát szűkebb értelemben vesszük. Nem bármilyen felnővekvő egyént, hanem kimondottan *XX. századbeli, normális, civilizált állambeli gyermeket, illetve ifjút* értünk; társadalom alatt pedig *a felnőttek uralkodó társadalmát*. Meg kell elégednünk szűkebb témakörünkkel, mert már ennek tanulmányozása is nagy jelentőségű mind a társadalomtudomány, társadalomlélektan, mind a neveléstudomány számára. Témánkat elsősorban fejlődés-
lélektani szempontból dolgoztuk ki.

* * *

A felnővekvő egyén nemcsak a születésétől, de már a fogamzás pillanatától is kapcsolatban van a társadalommal, hisz már ekkor beszélhetünk családon kívüli vagy családon belüli illetőleg törvénytelen vagy törvényes, utóbbi esetben vallásilag szentesített vagy nem szentesített házasság keretében nemcsak született, de fogamzott egyénről is. A születésig azonban nem igen beszélhetünk a társadalomba való egyidejű *lelki* bekapcsolódásnak még kezdetéről sem, mert még az *egyéni ösztönös* tudat sem valószínű, hogy akár csirájában meglenne. Legfeljebb a fejlődő egyén testét alkotó sejtársadalom kollektív-ösztönös «tömeglelkének» quasi-tudatáról lehet ekkor még csak szó. Mégis már az anyaméhben fejlődő magzatnak az említett szemponton kívül is van köze a társadalomba való *lelki* bekapcsolódáshoz a *jövőre nézve*. Bizonyos ugyanis, hogy pl. a rosszul táplált, mechanikai sérüléseket szenvedett testű magzat csekélyebb életképessége, betegességre hajló volta visszahat később a lelki-társadalmi fejlődésére is. Pearson* (noha csak 72 esetre

* (92.) A jegyzetben lévő számok a cikk végén felsorolt munkák sorszáma utalnak.

vonatkozó) megfigyelése szerint azon anyák, kiknek terhességük alatt sok lelki szenvedésük, bánatuk volt, olyan gyermekeket hoznak világra, kik a társadalmi élet változó körülményeihez különösen nehezen tudnak alkalmazkodni. A pszichoanalitikusok sokat emlegetik a születés «traumáját». Szerintünk normális születés esetében traumáról, azaz beteges, ártalmas («sérülésszerű») testi-lelki megrázkódtatásról beszélni nem vall biológiai gondolkodásra. Csupán természetes, *ösztönös-egyéni tudatra ébresztő* lökést, komoly ártalom nélküli megrázkódtatást képvisel a rendes születés folyamata, valamint a külvilág felrázó ingereinek rázódulása az újszülött érzékszerveire. Az ilyen új lökésekre, a fejlődés folyamán szükség van. Első legnagyobb ilyen lökés éppen a születés.

A csecsemő első társas ösztönös lelki kapcsolata anyjával illetőleg az ezt helyettesítő gondozónőjével létesül, mikor mosolyukra visszamosolygással felel. Ez a jelenség legkésőbb két-hónapos kortól kezdve szokott bekövetkezni. Az ösztönös-együttérzéses lelki kapcsoltság «motorikus rezonanciás»* kifejeződése ez, ami még nélkülöz minden tudatos megfigyelést. Ez a kezdetben differenciálatlan társas reakció egyénenkint különböző fokban többnyire már korán alkalmazkodik első-sorban anyja, gondozónője többféle érzelmet kifejező arcjátékához, majd lassacskán más — a gyermekkel kevesebbet foglalkozó — egyénékéhez is.** Féléves kora táján a csecsemő már nem csupán sokféle ösztönös-rezonanciás utánzásra, hanem különböző szükségleteinek, érzelmeinek, indulatainak (düh, keserűség, rémület, repeső öröm stb.) arc játékos és primitív taglejtéses, hangadásos kifejezésére képes s ennek révén mások részéről szükségelt társas hatások elérésére. Már egyéves kora betöltése előtt képes a kisgyermek kedveskedésre, féltékenységre, képességeinek fitogtatására, sőt sokszor már primitív segítségre, vigasztaló simogatásokra stb., tehát kevés jellel is kifejezhető, de mégis bonyolultabb társas lelki viselkedésre. Egyéves kora betöltéséig megtanulja a gyermek érzékszerveit s részben kezét célszerűen használni primitív igények kielégítésére. Az egyéves kort Köhlerrel és Bühlerrel*** csimpánz-kornak is nevezik, amennyiben a kisgyermek és a felnőtt csimpánz viselkedés- célsze-

* (19, 42, 58.) ** (58, 39.) *** (23.)

rűség szempontjából összehasonlítva egyforma technikai leleményességűeknek mutatkoztak. (Persze a mozgások maguk a felnőtt csimpánz esetében ügyesebbek voltak.) Csupán mivel a technika is fontos kitevője a társadalomnak, vehetjük tekintetbe itt ezt a korjelzést is.

A gyermek 2—5 éves korában lelkileg beilleszkedik a család közösségébe, illetőleg ennek híján az azt pótló közösségbe. Kétéves korában már minden ismerőssel szemben határozottan kialakult megkülönböztető viselkedést tanúsít. Szeret kedveskedni másokkal és viszont kedveskedést vár tőlük sokszor igen féltékenyen. Engedelmeskedni megtanul mindinkább, de ugyanakkor parancsolni is. (A nehezen alkalmazkodó gyermek pl. szüleinek nagy nehezen engedelmeskedik, de ugyanakkor uralom vágyát levezeti kistestvérén, kutyáján, paprikajancsiján stb. Amiért ő kap ki, azért szidja ő is «alantasait». Ez a kedvezőtlen gyermeki vonás, tudjuk, felnőtt korban is gyakran mutatkozik.) Az élettelen tárgyakat is élők módjára kezeli. (Megveri az asztalt, amiért őt «megütötte».) Nagy fontosságú, különösen 3—4 éves korban, hogy lehetőleg meleg családi körben vagy annak híján is szeretettel körülvéve édesanyjával vagy gondozónőjével közvetlen és biztos oltalmat nyújtó változatos személyi kapcsolatban legyen. Bécsben egy gyermekgondozóban* a gyermekeket két csoportra osztották. Egyik csoportnál a kisgyermekeknek csupán életszükségleteik kielégítéséről gondoskodtak, de nem játszogattak, kedveskedtek velük. A másik csoportbeliekkel viszont bőven foglalkoztak. Az eredmény az volt, hogy már rövid idő múlva az első csoportbeli gyermekek egész külsején, arckifejezésén, viselkedésén feltűnő és később is alig pótolható szellemi visszamaradottság nyomai voltak észlelhetők, szemben a másik csoportbeliekével. Ismeretes, hogy a főleg egész kicsiny korban, elhanyagolt gyermekek közül mily sok marad értelmileg, de főleg érzelmileg-erkölcsileg még felnőtt korban is fejletlen egyén. Ezek ismerete után annál megdöbbentőbb az, amire az orosz gyermek-«kollektívumokban», e napközi otthont, óvodát, lelenházat pótló modern madáchi phalansterekben, törekszenek.** Belenyugszanak, hogy a csecsemő viselkedéseivel eleinte csak (anyahelyettesítő) felnőttekre

* (21.) ** (97.)

szokott rendszerint reagálni, majd gyermektársaival szemben is eleinte csak passzíve, majd agresszíve, azután szociálisabban viselkedik, de az már nem tetszik nekik, hogy sok gyermekből ezután egyéni «organizátor» hajlamok törnek ki, tehát nevelési célul azt várják, hogy e fokot túlhaladva a gyermek eljusson a legmagasabb (!) fokra, midőn már csak mint egy egyszerű szám beolvad a minden egyéni karaktert, személyiséget elnyomó (vagy legalább elnyomni törekvő) kollektívumba. Örömmel állapítják meg,* hogy a kollektívumokban nevelt gyermekek többet mozognak és kevesebbet gondolkodnak, mint a kollektívumon kívül neveltek. Ezzel szemben ott, ahol az egyéniséget tisztelik és szociálisan harmonikus kibontakozását (felnőttek segítségével is) elősegítik,** ott a gyermek első éveiben jobbra csak naiv egocentrikus hajlamaiból a hasonló korúak (család vagy családon kívüli) társas közösségében mind többet formál át másokhoz való alkalmazkodással, saját érdekében is, szociális irányúvá, míg végül sok gyermek saját érvényesülését a közszolgáltatába állítva, lelki-szellemi képességekkel felkészülten többé-kevésbé képes beilleszkedni a közösségi *harmóniába* — nem pedig a monotoníába!

A beszéd fejlődésének kezdetét nem tárgyaljuk — hiszen ennek óriási önálló irodalma van úgyis — csupán megjegyezzük, hogy a beszéd és a járás megtanulása az első életévekben képessé teszi a gyermeket tapasztalatai, érzelmei, gondolatai és szándékai közlésére, illetve megvalósítására s ezek révén a társas érintkezésre. A nyelv fejlődésének tárgyalására csak a későbbi korról kapcsolatosan térünk rá, mikor a nyelv már a szociális érzék fejlődését is tükrözi.

Míg az 1—3 éves gyermek inkább csak ösztönösen utánoz kevés válogatással s külső szuggesztív hatásra engedelmeskedik viszonylag kevés ellenkezéssel — legfeljebb kisebb-nagyobb ügyetlenséggel, szétforgácsolódással —, addig a hároméves gyermek általában már sokszor határozott daccal válaszol főleg a túlbuzgó, erőszakos intelmekre. «A gyermeket elrontották» — hangzik a gyakori panasz, ami pedig nem minden esetben helytálló. Egyszerűen a gyermek anélkül, hogy tudatosan ráeszmélne, megsejtette saját énjének önállóságát s ez az új ösztönös ismeret

* (73.) ** (55.)

és a vele kapcsolatos felfokozott erőérzés készíti arra, hogy önállóságát, ha másra használni még alig is tudja, legalább ellenállással védje meg. Ezentúl már nem beszél magáról harmadik, hanem első személyben, mindinkább megkülönböztetett viselkedést tanúsít az élő és élettelen dolgokkal szemben. Eddig a tárgyak mindenkor bizonyos emberszerűséggel «fiziognómiásan»* tűntek fel neki, barátságosan mosolyogtak rá, hívogatták, felajánlkoztak neki játékra vagy ellenségesen fenyegették, ijesztették, de most már többnyire nem fél tőlük, hisz tapasztalta, hogy azok tehetetlenek vele szemben. Ezért tilalom ellenére meg meri fogni nagy önerőérzéssel még az égő vaskályhát is, hogy saját kárán közvetlenül tanulja meg azt, hogy a felnőttek legalább is sokszor méltán tiltanak némely dolgot, vagy ha nem is mindig méltán tiltanak, de méltán óvnak sok dologtól. Fontos, hogy ezeknek a reflexiótlan, de homályos sejtéses, öndresszúrás tapasztalatoknak közepette a felnőttek tekintélye a saját tapasztalat tekintélye mellett szintén növekedjék vagy legalább minél kevesebbet csökkenjen, mert ha ez a felnőtt tekintély csökkenése még nem tudatos is, mégis alapvető lelki strukturálódás-zavart — kisebb-nagyobb pszichés traumát — hagy vissza a bontakozó lélekben, mint a bimbót ért jégeső a kifejlett virágban. A szülői tekintélyre elsősorban a gyermeknek magának van szüksége. (Imre S.***) — Körülbelül hároméves kortól kezdve elfogja a gyermeket a játékos cselekvés, ösztönös aktivitás**** vágya. Önfeladten épít, rakosgat, elmerül a játékban s ekkor hasonló korúak közt nem verseng még más játszó gyermekekkel, hogy ki az ügyesebb, ki épít szebbet stb., mert saját játéka úgy lefoglalja, hogy a «konkurrenst» figyelemre alig méltathatja, legfeljebb némi játékszer birtokolási érdeköszeütközéseknél. Társasjátékoknál a 3—4 éves kortól néhány évig a gyermekek nagyon ragaszkodnak a merev játékszabályok tekintélyéhez**** s egymásra hamar rászólnak: «Nem ér!» Amíg saját erkölcsi elveik, erkölcsi személyiségük meg nem szilárdul, emlékezetük, alkotó képzeletük bizonyos fejlettséget el nem ér, addig ösztönösen érzik, hogy szükségük van merev játékszabályokra épügy, mint a felnőtteknek számukra előírt nevelési-erkölcsi kódexére. — Nagyjában 2—3, de különösen négyéves

* (72, 2, 119.) ** (54.) *** (40, 50.) **** (27.)

kortól a gyermeknek nagyobb fokban fejlődik a szépérzéke. A színek iránt kezd fogékony lenni (különösen a kisleány), maga is szépen kíván öltözködni, illetve öltöztetni, táncolni, mozogni. A kisleánynak többnyire a bácsik, nagyobb fiúk, a kisfiúknak többnyire a nénik, nagyobb leányok kezdenek tetszeni. Igyekeznek is gyakran fokozott kedvelésüket kifejezésre juttatni. Érzelmileg fejlettebb gyermekeknél gyakori 4—5 éves korban az ilyen rajongás. A szeméremérzés cca 3—4 éves kortól fejlődik a felnőttek ébresztő hatására. Cca 3 és fél éves korától legtöbb gyermek igen sok olyan kérdést intéz a felnőttekhez, amelyek révén konkrét tapasztalatait kezdetlegesen rendezni képes. — Hároméves kortól az iskolaköteles korig a gyermek mind többféle fajta játékot tanul meg és űz nagy kedvvel. A különféle játékelméletek mind megragadják a játéknak egy-egy fontos mozzanatát, de nem magyarázzák meg külön-külön egyedül maradék nélkül. Ebben a korban a gyermek főleg tárgyakkal (fadarab, baba, játékkocsi stb.) szeret játszani.* Bennünket itt főleg a társadalom el-ellesett jelenségeinek külső utánzása, a felnőttek viselkedését utánzó játék** érdekel közelebbről. A gyermekek szeretnek papát, mamát játszani. Úgy sűrögnek-forognak és sokszor bizony sajnós — ha rossz példát látnak — úgy veszekednek, mint a papa és mama némely, a gyermek figyelmét lekötő epizód esetében. Szeretnek boltost, papot, orvost, iskolát stb. játszani a példa és hajlam különbözőségei szerint. Már 3—4 éves kortól kezd feltűnni játékoknál is a nemek különböző ösztönössége.*** Míg a kislány babájával, esetleg már kisebb testvérével anyáskodik, babáját öltöztetgeti, csinosítgatja, addig a kisfiú kutyáját, kisöccsét «execiroztatja», katonásdit játszik, fűr-farag, a külvilág feletti uralmát gyakorolja. Jellemző, hogy a gyermek ebben a korban bár külön egyéniségét érzi s «komolyabb» foglalkozásai (pl. evés, öltözködés) közepett a dolgokkal már «tárgyszerűen» tud viselkedni, mégis alig érzi, később alig akarja észrevenni, azt a nagy különbséget, ami játéka és a közt a valóság rész közt van, amit játékaival utánoz. Szereti játék közben a valóság illúziójában ringatni magát. Míg tehát a gyermek egyrészt a családban (vagy a családot helyettesítő más közösségben) megkezdi a nagy társadalom

* (84.) ** (50.) *** (82.)

egy kis egységébe való gyermeki életformának (illetve formáknak) megfelelő lelki bekapcsolódást anélkül, hogy tudatában volna e kis egységnek a nagy társadalommal való kapcsolatáról, addig a felnőtt társadalmi kapcsolatait külsőségekben mintázó játékban utánozgatja s magát szereti képzeletben felnőttnek érezni. A szociális ösztönök gyökere már megkapaszkodott a családban vagy családyszerű közösségben, de a szélesebb terjedelmű elágazások hatáskezdeménye ekkor még csak csira állapotban van. A mese is leginkább azzal szórakoztatja a 4—6 év körüli gyermeket, hogy (mint kislány) a világszép királykisasszony, a tündérr királynő, a nagymamát gondozó és megmentő Piroska, vagy (mint kisfiú) a nagy ország felett uralkodó király, a varázspálcával manókkal rendelkező s a királyleánynak nem annyira kezét, mint csodálatát megnyerő királyfi, a farkast elejtő vadász stb. helyébe beleélve magát kiéli, még csak mesébe s nem valóságba illő, naiv — társadalmi szerepléseire vonatkozó — vágyait. A nagyon félelmes mesealakokkal bővelkedő mesét sok gyermek nem szereti,* mert annyira beleéli magát a veszélyeztetett mesehős helyébe, hogy maga is félni kezd az élénken elképzelt¹ ijesztő mesealakoktól. Nagyobb önbiztosság kedvéért sok gyermek kérdezi: «Úgy-e ez csak mese?» A nagyon szomorú mesék sem mindig népszerűek, mert nem csupán egocentrikus beleélés, de érzelmileg fejlettebb gyermekeknél a mesehős iránti részvétes-beleélés alapú lelki fájdalmat is képesek kiváltani az ilyen mesék.

Az elemi iskolai élet kezdete inkább csak olyan gyermekek-nél jár nagyobb lelki megrázkódtatással, kik óvodába nem jártak

¹ Mint a marburgi iskola kutatásai óta ismeretes, a gyermekkorban sűrűbben fordul elő az «eidetikusság», vagyis hogy sok élénk képzeletű gyermeknél gyakran jelennek meg a szemlélet elevenségével kitűnő illúziós «szubjektív szemléleti képek», vagy «eidetikus képek». Ezek nappal, ébren álmodozva látott álmokképeknek is volnának nevezhetők. Érdekesen írja le gyermekkori visszaemlékezéseiben Anatole Francé, mint kísértettek neki sötét szobában a meséskönyv bizarr rajzai élénk eidetikus képek alakjában. (Barátom könyve.) Különösen nagy művészek, mint pl. Goethe, felnőtt korukban is megőrizték gyermekkori nagyobb fokú eidetikus hajlamukat. Ismeretes, hogy a rémmesék sok gyermeket tesznek nyugtalaná és félnökké.

* (89.)

vagy nincs (több) testvérük. A mindennapos tanulnivaló a kötelességtudás, az osztály sorsközössége a szolidáris-érzést kezdi ébresztgetni, az iskolai fegyelmi és viselkedési szabályok pedig önlegyőzéses alkalmazkodásra, önuralomra nevelik a tanulót. Sok függ attól, hogy régebbi típusú kötöttebb, fegyelmezettebb, verbálisabb tömegtanítási és nevelési vagy újabb típusú szabadabb, kisebb fegyelmű, munkáltató egyéni, illetve csoporttanítási és nevelési rendszerű iskolába kerül a gyermek. Mindkettőnek speciális előnyei és hátrányai vannak* a szociális fejlődés terén is. Az értékelés a pedagógia feladata, mi itt csak tényként állapítjuk meg, hogy régebbi típusú iskola szociális téren jobban kifejlesztette a tanulóknál a tekintély tiszteletét és az engedelmisséget, míg az újabb iskola inkább önállóságra, szabadságszeretetre, önkéntes kötelesség- és felelősségvállalásra nevel.** Mindezek a képességek persze sok zökkenővel alakulnak. Míg 6—7 éves kora előtt a gyermek vagy gépiesen utánoz vagy merev játékszabályokat követ vagy mozog a mozgásért magáért, addig az iskolás kor kezdetén már mindinkább felfedezi a mozgás, cselekvés *eszköz* voltát.*** Rövid lélekzetű *célkitűzéseket* követ már, iskolai és magán-játékos feladatokat *elvégez* (pl. skatulyát ragaszt papirosból, nagyobb rajzot készít el stb.). Némi kedvenc ételért, édességért sok mindent megtesz. Ilyesmi még több éven át elsőrangú rúgó. Hosszabb ideig — persze nem félórakon át — képes egyfolytában figyelni, ha játékos érdeklődésének körébe esik a látni- vagy hallanivaló, vagy ha időnként maga is cselekvőleg bekapcsolódhatik az eseményekbe beszélőleg a tanulnivalókba.**** Mindezek a mozzanatok a szociális fejlődés fontos előfeltételei. — Nyolcéves korig a gyermeknek erkölcsisége szubjektív. (Nagy L.*****) A gyermek azt a cselekedetet tartja jónak, ami neki kellemes, rossznak pedig, ami neki kellemetlen; azt a személyt tartja jónak, akit kedvel, illetve aki vele szemben enyhe; rossznak pedig, akit nem kedvel, illetve aki iránta szigorú. 8—10 éves kortól már a tapasztalás, kísérletezés céljából gondolatilag rendezett konkrét feladatú cselekvéseket végez. Játékaiban sokat közeledik a *valósághoz*. (Pl. valódi haja legyen a babájának, természeti tárgyakat gyűjt; mikor villamos kalauzt játszik, valódi villamosjegyek kellene neki stb.) A természeti erők küzdelme,

* (43)

** (30.)

*** (85.)

**** (30.)

***** (86.)

játéka érdekli. A családi, iskolai életben is (főleg a fiúgyermek) csak az erősebb hatalmát ismeri el. Mesékben az állatmeséket kedveli, mert ezeket már nem érzi oly irreálisnak, mint a tündérmeséket.* A tündérmeséket is csak akkor szereti, ha reális elemeket is tartalmaznak. Leányok azért még sokáig kitaranak a tündérmesék mellett is. Robinson küzdelme a természettel és vadakkal igen leköti különösen a fiúgyermek érdeklődését, hisz ő is meghódítja e korban *cselekvései, tapasztalatai számára* a természetet, a külvilágot. Ettől a kortól kezdve, ha nem is okvetlen gyakorolják, de mindinkább becsülni kezdik a kötelesség-, jog- és igazságérzést, (pár évig) a külső tekintély tiszteletét, az egymáson való segítést.** Különös, hogy míg egyéni vonatkozásban erősen közeledik a gyermek a valósághoz mint *természethez, «kultur-környezethez»*, addig a felnőttek nagy társadalmát még mindig eléggé külszínes formájú, felnőttet utánzó játékokkal tudja csak képzeletileg megragadni. A háború pl. ilyen korú gyermekek szemében lényegében megegyezik az ő háborúsdi játékokkal, tehát a személyek közvetlen viaskodása, illetőleg — hadi eszközökkel felfokozott — pusztá fizikai erők küzdelme.*** Eredmények, hatások szerint ítéli meg mind a saját cselekedeteit, mind a másokét. Az eredményhez vezető munka, küzdelem, erőfeszítés, lelki felkészültség nem érdekli, mert a külső élet hatásossága teljesen leköti figyelmét s elvonja a (benne is még csak csirázó) benső élet jelentőségének megismerésétől.

Általánosságban nálunk n éves kortól (leányoknál) a 14, illetőleg (fiúknál) 15 éves. kor tájáig tart az a fejlődési szak (praepubertas), amikor a gyermekkori lelki alkat kisebb-nagyobb zökkenésekkel *átalakul* a serdülőkori sajátos lelki alkattá. Nagy cselekvési energia, erőfeszültség (expansivitás), külső nyugtalanság jellemzi ezt a fejlődésszakot.**** Maga a cselekvés azonban az előbbi fejlődésszakokhoz képest ekkor már sokkal gyakorlatiasabb, megszervezettebb. A fiúgyermek állandó játékcsoportokat alakítanak s az állandó játékterekhez gyakran valami lokál-patriótizmusra emlékeztető módon ragaszkodnak. A hátrázott, konkrét irányú érdeklődés is állandósul (pl. bélyeggyűjtés, rajzolás, sportszervevény, automobil-márka megfigye-

* (88, 89.) ** (85, 86.) *** (85.) **** (59, 60, 61.)

lése stb.). A nyers fizikai erőnek, gigantikusságnak méltánylásához (hegyek magassági adatainak, repülőgép magassági teljesítményeknek, állatok nagyságának számontartásához) kezd csatlakozni a személyes bátorság, hősiesség, a lelki erő tisztelete is. Szeretik a drámaiságot, jobban, mint az egyszerű epikusságot, de a líraisághoz még alig van érzékük. A cselekedetek létesítésénél mind több értelmi és kezdetleges, de tudatos erkölcsi elem elegyedik az eddig sokkal játékosabb és egocentrikusabb motívumok közé. E korban — főleg 13. év tájt — fölfokozódik a dacossággal elegyes fölényeskedés; fiúknál: hősködés, verekedés — leányoknál: érzékenykedés, civódás. A két nemű ifjúság önkénytelenül, önészrevétlenül is figyelni egymást, de főképp egymás hibáit fedezik fel könnyebben és nézik le. Hisz ez eleinte mindig így szokott történni, ha az ember — főleg a szellemileg fejletlen ember — magát mással, magától nagyobb fokban eltérővel, hasonlítja össze. A másiknak beszédje, ízlése, politikai felfogása stb. nem lehet oly tökéletes, mint a sajátmagáé. Talán a természet ezzel a fejlődés külön útjait védi meg ideiglenesen megnövelve az elválasztó falakat. A leányok szemében tehát a fiúk esetleneknek és vadaknak tűnnek fel, míg a fiúk szemében a leányok kényeseknek, tehetetleneknek látszanak. Kölcsönös lekicsinylésüknek nem egyszer tettekben (fiú csínyek), vagy beszédben is kifejezést adnak. E korbéli mindkét nemű gyermekek már nem férnek össze a kisebb gyermekekkel, kiket mélyen lenéznek, de a nagyobbak viszont még nem fogadják be őket, mert nem illenek közéjük.* E kortól kezdve a gyermekek egymástól elszenvedett legkisebb bántalmat kamatostól adják vissza, ami az eddig viszonylag már valamelyest fejlettebb közösségi érzést aláássa. 13 éves kortól kezdve a felnőttek erőszakos szigorúsága meglehetősen kedvezőtlen hatást vált ki bennük.**

A tulajdonképeni *serdülés* szaka nagy benső forrongást, megrázkódtatást idéz elő az ifjú lelki és idegéletében. Itt különösen befolyásolják a fejlődés ritmusát a belső elválasztású (endokrin) mirigyek hormontermelésük megváltozott módjával, amennyiben az ú. n. autonóm idegrendszer működésének befolyásolásival kapcsolatban az «alsótudatos» lelki életre is

* (103.) ** (59, 117.)

hatással vannak, ez pedig a tudatos lelki életre. Nagy kedélyhullámzások, belső nyugtalanságok ébrednek a serdülő lelkében, majd életuntság, világfájdalom, majd határozatlan tárgyú vágyódás, világszerelem lép fel egyénenként különböző fokban és irányban. Persze ezek a hormonális élettani változások — amelyek egyébként már előbb és később is fejlődésbefolyásoló jelentőséggel bírnak — másokkal (főleg a nemi érés jelenségeivel és a központi idegrendszer működési fejlődésével) együtt sem elegendők arra, hogy a művelt nemzetek serdülőinek lelki alakulását megmagyarázzák. Rendkívül fontos az eddigi környezethatás, nevelés és a veleszületett egyéni hajlamok irányulása s végül az érzékeny lelki-testi alkatú serdülőt érő újabb benyomások özöne, amely a most már sokrétű lelki «rezonanciával» erős lélekformáló, strukturáló élményeket ébreszt a fogékony lélekben.* Az érzelmi és értelmi élet új átértékeléseken megy át. A serdülő felfedezi a lelki élet jelentőségét és egyéni személyes énjének misztikumát. A serdülők naplóiban nagyobb százalékban szerepel az *én* szó, mint eddig.** A lélekben egymástól független szexuális (genitális) és magasabbrendű erotikus, plátói erotikus, romantikus-szentimentális művészi, misztikus, sejtelmes, határozatlan érzelmek és érzékek ébrednek nagy kiegyensúlyozatlanságban. Ez a nagy lelki hullámmás ebben az időben — leányoknál kb. 14—17, fiúknál 15—17% éves korig — mindinkább lefoglalja a serdülő érdeklődését annyira, hogy sokaknál ez kisebb-nagyobb magabizarkozást és a külvilágtól való visszahúzódot eredményez.

(Főleg a Kretschmer-féle szkizoid, a Jung-féle introvertált illetőleg a Jaensch-féle I²-típusú egyéneknél.) Fontos is ebben a korban a passzív keletkező érzelmek megfigyelése, de még fontosabb az ezek felett való uralkodni tudás, ezek kormányzatának megtanulása, a sokhúrú lelki hangszer helyes felhangolása, az ideális értékelések és az ösztönös hajlamok összhangba hozatala. Ez pedig nehéz és hosszú munka. Érti is ezt a serdülő s támaszt keres. Keresi a pajtásában, kinek hasonló a sorsa. Keresi a tapasztalt, általa elfogadott vezetőket. Azonban nagyon félve keresi, fél a megszegyenüléstől, indiszkréciók elszenvetésétől, a meg nem értéstől. A szülőketben a régi gyermeki

* (47, 20, 59.) ** (61.)

állapot konzerváló őrét látja általában s kevésbé bízunk bennük, mint pajtásaiban, vezetőiben. Az egészségesen fejlődő lélek a másik nemű ifjúságban megéri az övét kiegészítő lelkületet s ennek megnyilvánulásait, levetüléseit, minden mozdulatban, tettben, beszédben, arcon, testen. Míg az előbbi fejlődési szakban általában több ellenszenves vonást szoktak a gyermekek találni a másik nemű egyénekben, addig a serdülés folyamán a két nem serdülői mind több rokonszenves vonást fedeznek fel a másik nem képviselőiben. Egyikben többet, másikban kevesebbet. Eleinte a fejletlen egyén sokkal több rokonszenves és imponáló vonást talál általában a másik nem fejlettebb képviselőiben, mint az olyan fejletlenekben, mint ő maga. Ismeretes a serdülő fiúknak nagy leányok s a kis bakfisoknak tanárjaik, nagy fiúk iránti érdeklődése. A hasonló nemű, több évvel idősebb egyének iránti lelkesedés főleg serdülő leányoknál szokott fellépni. Ez nem tévesztendő össze a hasonló neműek iránti szerelmmel, már csak azért sem, mert minden féltékenységtől mentesen együtt szoktak rajongani a legjobb barátnök. Itt csupán saját nemük eszményi példáit látják, kihez hasonlítani és közeledni szeretnének, de sokszor a félnkség, félszegség és (pl. a bakfis és fiatal tanárnője közt fennálló) társadalmi elkülönültség akadályozza meg a rajongásnak félig hódoló, félig vezető-baráti viszonyra való változását. Ebben a korban a szeretet, szerelem és lelkesedés, rajongás nagy kedélyhullámmá idéz elő a lélekben s öröm és fájdalom váltakozásának szintén előidézőivé válnak. A szebb, szabadabb, nyugtatóbb helyzet, állapot iránti vágyat is nagyrészt személyektől teszik a serdülők függővé, főleg a leányok. A serdülő nem tudja maga sem, mire vágyik,* mit szeretne, ki, mi tudná őt megnyugtatni. A célkitűzések is határozatlanok és változók. (Pompásan világítanak ezekre rá a serdülők naplói, melyeknek jelentőségét először Ch. Bühler mutatta ki s immár 21 magyar serdülő napló birtokában e tanulmány írója is több ízben mutatott rá e naplók tanulságaira.** A serdülő jellemző romantikus hajlama nemcsak napló- és vers-, novella-, regény-írásban és olvasmányokban való teljes elmerülésben, hanem vándorlásban, esetleg csavargásban, természetbe, vagy a nagyváros forgatagába való menekülésben s így tovább élheti

* (20.) * (20, 59, 61, 44, 75.)

ki magát, egyénileg igen különbözően. A leányok «álomlovajaikból» való sűrű kiábrándulásaik miatt sokat emésztik magukat, noha pár év múlva sokszor csak homályosan emlékeznek régi bánataikra, esetleg nyomuk abban mutatkozik, hogy önkéntelenebbül bizalmatlanabbak lesznek. Fiúknál csalódásaik többnyire inkább cinikus keserűséget vagy fölényes gúnyt, akasztófahumort váltanak ki, ami ha sűrűn ismétlődik, a felnőttekkel szemben való csalódásokat is beleértve, maradandó életbizalmatlanságot, pesszimizmust nevelhet bennük. Az öngyilkosságok százaléka a serdülő korban — főleg leányoknál — hirtelen ugrást mutat, ami elég világosan jelzi, hogy érzéseik e korban bármennyire nem véglegesek s maradandók, mégis, amíg megvannak, igen mély gyökerűek.* Kimutattam,** hogy a serdülő korban mind a naplók nyelvlélektani vizsgálata, mind egyéb megnyilatkozásaiknak figyelembe vétele szerint a fiúk pesszimizmusa nagyjában állandóan növekszik, míg a hullámzás e leányoknál e téren nagyobb. Sokan a vallási érzésekből merítenek erőt és megnyugvást. Ismeretes, hogy a «megtérések» legnagyobb százaléka a serdülő korra esik.*** A leányok hamarabb melegednek fel egymással szemben, csak nevelőik tetszése, elismerése érdekében szoktak addig féltékenykedni, míg esetleg ép a közös rajongás egyesíti őket. Az előbb említett féltékenykedés serdülő korban ritkább, mint az előtt. A másneműek miatti féltékenykedés serdülő korban még elég ritka. A fiúk nehezebben melegszenek fel, sőt sokkal többen vannak köztük, mint leányoknál, akiknek egyáltalában nincs barátjuk.**** Könnyen lenézik egymást, ha különböző az érdeklődési körük, felfogásuk, életmódjuk. A közös természet viszont kevesek közt, de serdülő korban már igen tartós baráti kapcsolatot képes teremteni. Az összetartás mindkét nemnél a korról nő. A fiúk nevelőikkel szemben hajlamosabbak ellenzékieskedésre, mint a leányok. Utóbbiaknál inkább csak a praepubertás korban fordulnak elő. *Nagy László*, kinek sikerült iskolásgyermekek 35 titkos társaságáról adatokat szereznie, legtöbbit közvetlenül a serdülőkor előtt és ennek elején talált. Kimondott bünszövetkezetet (5-öt) csupán fiúknál talált a serdülőkor elején.***** Míg a serdülőkor előtt mindkét neműek nevelőiktől elsősorban határozott fellépést és erőt, addig

* (41, 51, 91.) ** (61, 63, 64.) *** (107.) **** (93.) ***** (86.)

a serdülőkorbán elsősorban őszinte megértést, természetességet és jellemességet várnak. A fiúknál nagyon megkívánt a nevelő biztos tudása és szakképzettsége is. Leányoknál különösen fontos, hogy nevelőik kellemes megjelenésűek legyenek s nélkülözzék a durvaságot, gúnyolódást.

Már a serdülőkör előtt is, de főleg a serdülőkorbán s ez után is nagyfontosságú a vezető társak szerepe. Az osztály vezető diákjai közül mindkét nemnél legimponálóbbak a biztos, szuggesztív fellépésűek és az eszesek, főleg a praktikus eszűek. Erkölcsi igényük e téren a leányoknak jóval nagyobb a fiúkénál, míg fiúknál a testi erő nagyon lényeges, főleg serdülés előtt, de bizonyos fokbán később is.* Míg serdülés előtt (elsősorban fiúknál) vezetői tekintélyt adhat egyéb jelességek mellett a megosztható, kiközösíthető *birtokkal* (játékszer, sporteszköz, játszótér stb.) rendelkezés is, addig később csak a *képességek* imponálnak.** A vezetők lehetnek: erőszakosan uralkodók, megnyerő, vonzó természetűek, bölcs tartózkodók, tehetségeikkel elismerést és tekintélyt kivívok, vagy rokonszenves szélhámosok. Míg a serdülőkör előtt elsősorban nagy szerepük van a vezetőknek közös játéktervek megszervezésében, addig a serdülőkortól kezdve inkább a közös megbeszélésekben, megvitatásokban, az osztály közös állásfoglalásainak, pl. egyes tanárokkal, új osztálytársakkal szemben való kialakításában. A vezetők követői részben barátok (esetleg testőrök, védelmezők), részben a vezetők kihasználói, segítői, vetélytársai, kritikusai, esetleg önkéntelen követők stb.*** Olyan munkaiskolában, ahol fejlett szociális munkaközösség alakul ki, mint dr. Domokos Lászlóné Új Iskolájában, ott a következő típusok alakulnak ki a munkavezetés hierarchiájában: választott vagy született vezetők, a vezetők segítői, a közbeesők, a közömbösek és a hátráltatók. A munkások lehetnek: önkéntes munkások, mégpedig alkotók vagy utánczó és kényszermunkások.**** Utóbbiak hasonlítanak a régibb típusú iskola tanulóihoz.

Az iskolai osztályok keretén túlmenő diáktársadalmi alakulatok közül serdülőkorbán különösen fontos a cserkészlet és az ifjúsági vöröskereszt. Szervezetüket itt nem ismertethetjük. Csupán azt jegyezzük meg, hogy ezekben a szervezetekben a

* (II.) ** (18, 105.) *** (18.) **** (30.)

túlközömbös, flegmatikus és a túlellenzéskieskedő egyének nem válnak be jól. Egyébként e két alakulat kitűnően ad alkalmat serdülő kor előtt az élénk, mozgásra, ügyeskedésre vágyó gyermeknek, serdülés korában és utána is a romantikus, önvizsgáló, majd egyéniségét kibontakoztató ifjúnak is (cserkésznapló, kalandozás; szervezés, szociális munka stb.) életformájuk kiélésére. A cserkészlet, beleértve a leány-cserkészletet is, és az ifjúsági vöröskereszt — azonkívül, hogy Isten-, haza-, ember- és természetszeretetre nevel — mind a férfias (bátorság, egyenesség stb.), mind a nőies (áldozatkész segítség, alkalmazkodás, érzelmi finomság stb.), értékes jellemtulajdonságokat ápolni és fejleszteni hivatott. Legfőbb vezetői bár felnőttek, de olyan felnőttek, kiknek legnagyobb része magukban a szervezetekben nő fel. A cserkészlet szervezete és szelleme az ifjúság vallási egyesületeire is megtermékenyítőleg hatott. Utóbbiaknak különösen nagy hivatásuk van az ingadozó és kereső serdülő lélek megértésen alapuló útbaigazítása, valamint jellemességre, ember-szeretetre és a közös Isten tiszteletére nevelése terén.

A serdülés befejeztétől a felnőtt korig terjedő időszak a *felserdülttség* (adoleszcencia) kora, a hajadon, illetve legénykor. Ez a kor a felnőtt életre való előkészülésnek, a nagy célkitűzéseknek, életterv kialakításának kora; főideje a felnőttek nagy társadalmába való végleges belenövésnek, a társadalom, a kultúra egyes területein való munkának s az ezekhez való tudatos, tervszerű önművelésnek. Míg a serdülés korában elsősorban az érzelmi élet és gondolkodás, értékelés ön tudatosulása van előtérben, addig a felserdült korban különösen nagyot fejlődik az akarati élet. Az ifjú már azért kíván a *felnőttek társadalmába* bekapcsolódni, hogy ott érvényesíthesse képességeit. Ennek kedvéért felhasználja részben eddig szerzett alkalmazkodottságait, részben új képességeket gyakorol. Ekkor tapasztalható a szexuális hajlam és magasabbrendű (plátói) erotika közeledése, egymással való kiegyensúlyozódása, illetőleg kisebb-nagyobb kompromisszuma is. Az ifjú legtöbb szórakozása, fáradozása vagy komoly, vagy legalább céltudatos: «komolyjáték»* (Ernstspiel). Akár sportol, akár olvas, akár bálozik, akár udvarol, akár flörtöl, kacérkodik, mindent kisebb-nagyobb tudatos vagy komolyan ösztönbiztosan

* (108.)

életre előkészülő tendenciával tesz. Célja általában előkészülni az értékes, akár ideális, hasznos, akár csupán kellemes, kényelmes életre és az érvényesülés, vagy legalább megélhetés biztosítására. Az ifjú ismét nagyobb mértékben fordul a környezet a világ, társadalom, a kultúra, vagy a természet felé. Új barátok, barátnők, ismeretségek lehetőségei nyílnak meg lelke számára. A romantikus hajlam realisabb utakat keres (szerelmi kalandok, imponáló fellépés a társaságban stb.). Míg a világnézeti és szociális kérdések, a társadalmi adottságok vizsgálata leányoknál inkább (felületesebb vagy mélyebb) benyomásos-intuitív, addig fiúknál inkább (elhamarkodottabb vagy alaposabb) spekulatív-rationális úton történik, bár természetesen típusonként és egyénenként különbözően és változóan. A fiúk többnyire logikusság, a leányok erkölcsiség tekintetében vannak egymással szemben kisebb-nagyobb fölényben. Ezt legpontosabban igazolják az értelmiségvizsgálatok és a bűnözési statisztikák.

Az ifjú lélek számára a felnőttek társadalma eleinte különösen idegenszerűnek tűnik fel.* Túlságosan merev és bonyolult, sokszor egyoldalú vagy nagyon élesen körülírt teljesítményeket vár az embertől, a társadalmi formaságok, előírt szabályok túljózanok, a munka elgépiesítése Prokrusztesz-ágyba kényszeríti az életteljesen kibontakozni kívánó erők gazdag sokféleségét. Mindez elsősorban mai társadalmunkra vonatkozik. Vannak, akik inkább rugalmasan, egyéniségük «séreleme» nélkül, sőt esetleg annak kiteljesítésével, mások hajlékonyan, megalkuvással, sőt átformálódással alkalmazkodnak, a társadalmi helyzetekbe beletörődnek s ismét vannak, akik csendesen vagy hangosan bírálgatnak, lázonganak, de mégis alkalmazkodnak; végül vannak régi kereteket békésen javítgatok, tökéletesítők, átrendezők és vannak régi kereteket szétfeszítők, szét-törők, alkalmazkodni alig vagy egyáltalában nem akarók, forradalmárok, kik elkülönzik magukat, sőt kiélezik a «tömeg»-től való különbözőségüket (szecesszió, «übermenschkedés» stb.), esetleg egyenesen a meglévő társadalmi rendet akarják forradalom nélkül vagy forradalommal átalakítani, esetleg felforgatni (anarchisták, kommunisták stb.). Vannak átlagos élet-

* (105.)

ritmust követők s vannak koravének, mindenhez «hozzáöregedők» s vannak örök serdülők (puberilizmus), örök ifjak (juvenilizmus), mind az értékesebb, mind az értéktelenebb lelki struktúr tulajdonságok terén.*

A felnőttek társadalmával való szembehelyezkedés érdekes formáját mutatta a múlt század végén alakult német ifjúsági mozgalom (Jugendbewegung). A steglitzai «vándormadár» (Wandervogel)-mozgalom vezetőit inkább ösztönös-érzelmi rugók mozgatták s az ifjúságnak megfelelőbb életformára törekedtek, viszont a pár évvel később kialakult szabad-német vándor-egyesületet elsősorban tervszerű, új szellemet lehelő kultúrmunka akarása hevítette. A serdülő korok *végét*, illetőleg felserdült korukat élő középiskolai, majd egyetemi diákság eleinte kis csoportjai iskolai szünetekben kivonultak a szabad természetbe, falura. Élvezték a szabadságot, természetet, a falusi élet természetességét. A különböző nemű, korú, társadalmi rangú ifjúság közt a korlátok lehulltak. Hamarosan nagyobb és különböző irányzatokat képező csoportok keletkeztek. Ez volt a tragikumuk. Az erő elveszett a szétforgácsolódásban és a nagy tömegeknek együtt tartani törekvésében. Hiába vetették meg a felnőttek «korhadttá» társadalmát és kultúráját, mégis a legtöbb csoportjuk felnőtt, vagy felnőttektől, sőt sokszor «öregektől» irányított agitátorok kezébe jutott. Kialakultak az egyes felekezetek, az egyes politikai pártok egymással közösséget vállalni nem akaró csoportjai. A világháború közbejötté szétszórt csoportjaik hazafias összetartását részben erősítette, részben az egész mozgalmat megbénította s utána a javarészt szabadkőműves-szociáldemokrata befolyás alá került vezetők hatására igen leromlottak az erkölcsök. Az ifjúsági mozgalom végül 1920-tól lassan megszűnt, hogy később némi sikertelen erőlködés** után helyét adja a végső fokon felnőttektől vezetett Hitler-Jugend szervezetének, amely sokat vett át azokból az életképes eszmékből és célkitűzésekből,*** amelyek a régi ifjúsági mozgalom képviselőit lelkesítették; természetesen mindenütt a nemzeti szocializmus gondolköre és célkitűzése van előtérben.**** A német ifjúsági mozgalom mássutt is visszhangra talált. Így különösen Japánban 1918-ban, hol eleinte (1922-ig) mindinkább radikális-demokrata

* (81, 20, 105, 59.) ** (80.) *** (111.) **** (78.)

irányzatúvá, míg 1925-ben a kommunizmus melegágya lett. A kommunizmus visszaszorítása után a nemzeti alapon álló ifjúsági mozgalom különvált a züllésnek induló régibb típusú mozgalomtól, végül a hatóság utóbbi társadalombomlasztó tevékenysége miatt feloszlatta.* Az orosz ifjúság állami terrorral irányított propagandacsoportjai legfeljebb az ifjúsági szabadság kinövéseit (szabadszerelem, atheizmus stb.) élhetik ki, de az ifjú erők legfőbb forrását képező egyéniségek kibontakozását megakadályozzák. — A mi lelkes, de alapjában mégis józanabb ifjúságunk nem szokott a felnőttek társadalma ellen kéteskalandos széleskörű szervezkedésekbe fogni, legfeljebb nemzetpolitikai irányban s akkor is felnőttek vezetésével vagy vezetésben megtűrésével (pl. szabadságharc). A társadalomfelforgató ifjúsági eszmék nem magyar lélekben vagy nem magyar földön teremnek. Ilyesmi nálunk mindig importcikk. A mi ifjúságunk legnagyobb része örül, ha bekapcsolódhatik a magyar dolgozó-társadalomba, mint annak hasznos tagja és törvényes eszközökkel fejlesztője, megújítója, felfrissítője lehet. Látjuk, hogy ifjaink a képességvizsgáló és pályaválasztási tanácsadó, munkaközvetítő intézményeinket milyen buzgón keresik fel. Az egyetemek, főiskolák bajtársi egyesületei a munka, baráti szellem és társas fejlődés elősegítői. Sajnos, az ifjúság önkiteljesítő, de beilleszkedő, egymással és a felnőttekkel összetartó, közösen a nemzet érdekét szolgáló munkájának nálunk még mindig sok akadálya van.** Fontos volna, ha mind több lehetőséget nyújtana felnőtt társadalmunk az ifjúság környezettanulmányainak,*** mert ezek is a lelki bekapcsolódást szolgálják épúgy, mint a «settlement»,**** amely utóbbi nálunk sokat fejlődött az újabb időkben is.*****

* * *

Az egyes életkorokban történő, társadalomba való bekapcsolódásról s az ezzel szorosabban összefüggő fejlődési mozzanatokról rövid áttekintést óhajtottunk nyújtani. Ezek után egyes, a bekapcsolódás módozatait érintő nézetet és fejlődésproblémát még külön meg kell tárgyalnunk. Egyes lélektani iskolák némely témánkat érintő megállapításait az eddigiekben is már tekintetbe

* (90, 115.) ** (53.) *** (24.) **** (32.) ***** (87.)

vettük. Külön kell azonban tárgyalnunk egy-két kutatási irány ide vonatkozó néhány fontosabb megállapítását, illetve nézetét. Freud pszichoanalitikus iskolájának a gyermeklélek szexuális beállítását hangsúlyozó elméletét itt nem tárgyaljuk, ennek túlzásai, egyoldalúsága és tévedései már közismertek.

A gyermek társas kapcsolatairól, társas fejlődéséről az «individuálpszichologusoknak» sok jelentős mondanivalójuk van. A gyermek épúgy, mint a felnőtt a maga körében érvényesülni óhajt, de az okos, ügyes, hatalmas felnőttek közt különösen csekély értékűnek érzi magát. Ettől a kínos érzéstől szabadulni akar. Ennek a szabadulásnak legsikeresebb és *legegészségesebb* módja a társas közösségbe, elsősorban családba illeszkedése legjobb képességei szerint. A közösségbe kapcsoltság fokozza az erőérzést, ha a közösség megbecsülését, segítségét szolgálataival, tehetségeivel kiérdemli. A lelkileg vagy testileg *fogyatékos* gyermek nehezebben tud a közösséghez alkalmazkodni. Esetleg csak azért is megmutatja — kis Demosthenesként — hogy van valami értékes képessége is «(mannlicher Protest)». Ismeretesek a csodaszámolók, muzsikás csodagyermek. Ezek különben sokszor fogyatékos elméjük vagy különködők, félszegek, gyengék, de mégis kivívják a felnőttek csodálatát. Máskor a gyermek gyengeségét, illetőleg fogyatékoságát kamatoztatni próbálja a felnőtteket saját szolgálatába állítva, kétféle lehetőség szerint: a felnőtteket utánozva követelődzik, környezetének parancsolgat, ha aktívabb jellem, vagy pedig saját gyengeségét használva ki, túlozza azt, hogy sajnálják, becézzék, kényeztessék, ha passzívabb jellem. Ha a gyermeket túlszigorúan nevelik, *elnyomják* (esetleg testvérei is) s kevés szeretetet élvez, bántják, gúnyolják, akkor társaságkerülővé válhat, félénkké, félszeggé, zárkózottá lehet, s csak azzal mer bizalmasnak lenni, ki őt megérti. Ehhez azután sokszor nemcsak nagyon ragaszkodik, hanem esetleg azt önzően kisajátítani is törekszik magának s talán igen féltékennyé is válik vele szemben. Az *elkényeztetett* gyermek viszont «jó» viselkedéséért ellenértékeket vár. Rossz szokásokat vesz fel, hogy vele többet törődjenek s a figyelmet magára vonja. Itt megjegyezzük, hogy az elkényeztetett gyermek idegen környezetbe jutva sokszor elnyomottnak érzi magát, ha nem kényeztetik, sőt az elnyomott gyermek némely viselkedését

lassan felveheti. Máskor az elnyomott, elhanyagolt gyermek is szereti a figyelmet «elcsavargással», bűncselekményekkel magára vonni. Mindezek a gyermekek *kevés szociális érzéknek*. A gyermek jellemét *Adler** és más individuálpeszichológusok szerint nagyrészt a családi vagy más közösségben való helye is megszabja. Pl. a legidősebb gyermek sokszor szeret a többin hatalmaskodni s az elsőség előjogával élni, sőt visszaélni. A legkisebb gyermeknek viszont sokszor Hamupipőke sorsa van. *Busemann*** érdekes anket-statisztikákkal mutatja ki, hogy a 3—4 gyermeket számláló családokban van legtöbb kiegyensúlyozottabb lelkű gyermek, mert az egykés gyermeket egyrészt sokszor elkenyeztetik, másrészt kevesebb alkalma van a hasonló korúak, hasonlóan alárendeltek közösségéhez helyesen alkalmazkodni, mert sokat van egyedül s ezért magával túlságos sokat van elfoglalva, illetőleg gyakran van felnőttek társaságában, kiket sokszor önkéntelenül is utánozva, «túlokos», «felnötteskedő» lesz. A társasághoz nehezen alkalmazkodik. Két gyermek közt néha nagy a versengés, főleg fiúgyermekek közt, túlságos sok gyermek meg már zavarja az egyesek egyéniségének rendes kibontakozását. Főleg az orgonasípsor eleje és vége fejlődik a fönnebb tárgyaltak miatt kedvezőtlenül. Az egynemű gyermekek többsége a másneműek kisebbségének fejlődésére kedvezőtlenül befolyásosai van. Különösen a leányok kisebbsége szenved sokat a fiúk többségének elnyomásától. Mindezekben főleg általánoságban igen sok igazság van, de az individuálpeszichológusok sokszor elhanyagolják, sőt tagadják a társas hatások mellett az egyéni veleszületett vonások különbözőségének jelentőségét. Vannak szociális egykék is és vannak el nem kényeztethetőek, el nem nyomható, valamint vannak elnyomásukba csendesen belenyugvó s azt természetesen vevő gyermekek is. Az egypetéjű ikerkre vonatkozó nagyszámú kutatások szerint a különböző társadalmi környezetben is igen hasonlóan viselkednek az egyes ikerfelek. Nem múlik minden a körülményeken.

Nem szabad elhanyagolnunk a családi, sőt az iskolai ifjúsági társadalmi (kor, erő, képesség stb. szerinti) tekintélyi rangsorban való elhelyezkedés hatásának tekintetbe vétele mellett sok másféle, gyakran heteronóm szociális viselkedést befolyásoló

* (3) * (13.)

tényezőket sem. Így a szülők szegénységének következtében jelentkező rossz tápláltságot, a szülők elfoglaltsága, műveltséghiánya miatt fogyatékosabb, egyoldalúbb neveltséget, a szűkös lakásviszonyok folytán lakótársakkal együtt szorongást, egymás zavarását stb., melyek miatt a tanulók könnyebben visszamaradnak iskolai tanulmányaikban s ezért sok bajba keverednek, ami önbizalmukat, akaratukat, társas viselkedésüket erősen befolyásolja. — Igen változó a tanulóknak mind a tanultsági, mind az értelmességi foka a különböző társadalmi rétegek és a különböző képesítésű és tekintélyi rangsorral, szelektálással kitűnő iskolafajok szerint is, ami persze rengeteg szociális sorsbeli és fejlődésbeli következménnyel jár. (V. ö. nálunk főleg *Cser, Vértes* vizsgálatait.)* — A falusi környezet bár a gyermek naturalisztikus nemi felvilágosulásának tudvalevőleg kedvez, mégis vidéken mind a nemi, mind a kedélyi és szellemi érés később következik be, mint a városban. A lelki-szellemi fejlődés minőség és fokozat szerint többnyire elmarad a testi fejlődés mögött első sorban a városi műveltebb körök gyermekeivel összehasonlítva. A parasztgyermeket hamar befogják testi munkára s ez egyrészt gyakran a természethez, másrészt a felnőttek falusi társadalmához szorosan köti. Szerelmi téren már serdültebb korban kevesebb a gátoltság, több a kirobbanó szenvedélyesség (*Tomori V.*)** A városi, főleg nagyvárosi gyermek testi, lelki, kulturális-szociális fejlődése különböző a gazdag, műveltebb és a szegény, főleg proletár, műveletlen családoknál. Míg az előbbiek fejlődése, kibontakozása, fejlődésritmusa kedvezőbb, mint a falusi parasztgyermeké, addig utóbbiaknál a proletárgyermekeknél a fejlődési viszonyok sokkal kedvezőtlenebbek. A zsúfolt lakásokban nehezebben összeférhető, felfokozottabb érzékiségű s a munka lázas robotjától türelmetlenebb felnőttek kevesebb jó példát mutatnak s a magukra hagyottabb gyermekek egymástól sem sok jót tanulnak.*** Az egyes emberfajták, fajtakeverések különböző veleszületettsége, fejlődésképesége, fejlődés-ritmusa, közös tradíciója, kulturális és szociális szerepe, rangsora is erősen befolyásolja szociális sorsukat, viselkedésüket. Ezek vizsgálatával külön tudományok (rassz-és néplélektan, szociológia, etnográfia) foglalkoznak.

* (25, 26, 116; továbbá 5, 13, 14, 15, 16, 17, 33, 48, 106, 34, 35, 45, 46.)

** (112, 120, 98.) *** (28, 116.)

Az amerikai és orosz fejlődéslélektani kutatók legnagyobb része csak a gyermek külső s belső testi viselkedését tanulmányozza. Ezt fejlődéslélektannak, viselkedéstannak, objektív lélektannak, reflexológiának nevezik. A viselkedéstannak abban különböztetik meg az élettantól, hogy míg utóbbi az egyes életműködésekkel külön-külön vizsgálja, addig az előbbi az össz-szervezet egész működését kutatja — persze éppen a lélek, a tudattartalmak kihagyásával. Bár ismeretelméletileg ez a tan önellentmondásokban bővelkedik, mégis — főleg a kisgyermekkorra vonatkozóan — ez az irány is sok érdekes kísérleti adatot gyűjtött össze. A pszichanalitikusokkal s a régebbi *Mc. Dougal, Thorndike-féle* felfogással teljes ellentétben a viselkedéstannak hívei tagadják az ösztön létét (*Watson*) vagy legalább a veleszületett vonások jelentőségét* — e téren az individuálpaszichológusokkal egyetértve. A dresszúra és szoktatás szerintük az ösztönt is gyökerében változtatja meg, sőt kiküszöböli. A társadalom bármely részéhez való alkalmazkodás, a kultúrtársadalomba való belenövés csupán: a kollektív viselkedési formák, a kollektív reflexrendszerek megtanulása. A teljes reflex-ívek lefutásának más idegpályákra terelésével, a viselkedésszémák (pattern) átrendezésével a reakciókat kiváltó össz-szituációs tényezők egyikének, másikának kicserélésével olyan feltételes reflexek organizálhatók be, melyek alkalmasak célszerű és szociális viselkedésekre. A kisgyermeknél valóban egyrészt érdekesen összehasonlíthatók és lemérhetők a viselkedés fejlődési fokozatai más gyermekekkel, sőt idomítható állatokkal, másrészt a nevelést eleinte sokban pótolja a módszeres és következetes idomítás, de ez bizony sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem a legfontosabb. Elméletileg a lelki rugókból vajmi keveset ismerünk meg, ha azokat eleve kiküszöböljük vizsgálódásainkból s csak itt-ott töredékesen-elvontan, más elnevezésekkel címkézve lopkodjuk be az «objektív» ismeret hézagainak kitöltésére. Egyébként az asszociatív-reflex-íves idegműködésen kívül nagy jelentősége van az «objektív pszichológusoktól» még alig figyelembe vett ingerületrezonanciáknak is, ami a dinamikus-lelki erőknél fontos alapja.** Gyakorlatilag pedig már csak a lélek alapérzületeinek és ösztönös hajlamainak szubjektív összehangolása, kiegyensúlyozása nélkül sem érhetünk el pusztán idomításokkal személyes

* (118.) ** (65.)

felelősségérzésből folyó lelkes munkát és alkotást, csupán ideiglenes látszat-eredményeket felmutató, gépies «falanszter-viselkedéseket.

A kibontakozó és társadalomhoz különféle módon alkalmazkodni törekvő gyermek-típusokról már szoltunk. (L. még 8.) Ami az ifjúsági típusokat illeti, szabad legyen — hely szűke miatt — ifjúságlélektani könyvünknek «Az ifjú lélek típusai» c. fejezetére utalnunk.*

A mai ifjú nemzedéknek a régebbivel való összehasonlítása kapcsán azt látjuk, hogy a világháború körüli idők serdülői és felserdültjei (naplóik tanúsága alapján)** sokkal természetesebb viselkedésűek és szerelemben, barátságban több személyes, szellemi kapcsolatra törekedtek, mint a múlt századvégi s utána következő nemzedék; viszont a mai idők ifjúsága jobban hajlik arra, hogy a természetességből átcsapjon a szabadosságba; realisabb, józanabb, sokszor nagyon is józan és érzékibb vagy legalább érzékiségét kevésbé igyekszik fékezni, átszellemesíteni, mint az előbbi nemzedékek. A múlt század túlzott prűderiájára, formaságokba való elmerülésére és életlúktetés nélküli szentimentalizmusára túlzott reakció következett be, amit persze részben az élet mostohaságának mostani növekedése is sokban magyaráz. Ezzel kapcsolatban még egy megdöbbentő jelenséget nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A múlt század 80-as évei óta napjainkig szerzett élettani-statisztikai adatok, megfigyelések szerint Középeurópában az ifjúság testi fejlődése és nemi érése egyre gyorsabb ütemben halad s egyre korábban következik be a testi serdülés. Ennek az ú. n. «tropicoid» (azaz a trópusi testi, főleg ivari koraérés felé közeledő) testi serdüléssel azonban nem tart lépést illetőleg azt nem előzi meg előkészítőén a lelki serdülés kellő értelmi és főleg érzelmi elmélyülése, érzékiséget ideális szerelemmel, rajongással, lelkesedéssel átszellemesítő munkája. Ez persze sajnos a nyersebb érzékiség előtérbe jutásával s a sex appeal kultuszával, a két nem ideális lelki összhangba juttatásának csak még nagyobb megakadályozásával jár együtt. A «tropicoid» serdülés magyarázata talán részben az embereknek ma városokba, nagyvárosokba tömörülésében és a városok érést gyorsító ingerhatásainak folytonosan növekvő özönében található. Remélhetjük azon-

* (59.) * (22.)

ban, hogy erre a dekadenciára majd ismét reakció következik be, hisz Középeurópa s a mi népünk még nem aggott el, tehát képes a megújódásra.

Az egymásra következő ellentétes irányú fejlődéslendületek örök tanát az újabb fejlődéslélektani kutatók vizsgálatai is megerősítették. *Ch. Bühler* a fejlődésben az objektív (természet, külvilág, társadalom felé) és a szubjektív (önmaga felé) irányulások váltakozását látja.* (Pl. a gyermek a külvilág felé, a serdülő önmaga felé, a felserdült és felnőtt a társadalom felé, az agg saját múltjának emlékei felé fordul stb.) Utóbbinak feltűnt, hogy a 3—4 éves kor a maga naiv fokán is összehasonlítható a serdülés korával «kezdve az első és második dacosság-korszak párhuzamán» (t. i. 3—4, 12—14) «egészen a fokozott vonzalom-élmények és indulatok analógiájáig és sok más egybevágáson keresztül».** *Jones, Tumlirz, Busemann, Kroh* és mások szintén sokat foglalkoztak a dacos, illetőleg hajlékony természetet mutató izgalmi és nyugalmi fejlődésszakaszok vizsgálatával. E szakaszok részletesebb tárgyalására és ellenőrzésére vonatkozólag szabad legyen a szerzőnek több dolgozatára utalnia.*** Újabban *Schmeing* odáig megy, hogy sokszoros serdülésről: csecsemő, gyermek, ifjú, felnőtt, sőt öregkori (climacterium idejebeli) serdülésről beszél. Szerintünk, mivel az egyes, köznyelvben is megkülönböztetett életszakaszok váltakozásával sokaknál nagyobb zökkenővel köszönt be az új fejlődési irány — ami mind benső lelki, mind hormonos testi egyensúly-változásokkal kapcsolatos, — tehát a serdülőkori legfeltűnőbbben mutatkozó megújódási mozzanatai kisebb-nagyobb hasonlósággal könnyen felfedezhetők más megújódásos, illetőleg átstrukturálódásos nagyobb életszakaszokban is. Emiatt azonban még felesleges a serdülés fogalmi körét kiterjeszteni.**** Akik (mint pl. *Ziller, Hall*) a biogenetikai szabályt tágabb értelemben veszik s beszélnek pl. az emberiség hőskorát egyénileg megismétlő 13 év körüli gyermekekről, a romantika korát megismétlő serdülőkről s í. t., azok mély meglátások mellett sokszor elfelejtik, hogy egyéb nehézségek mellett lelki téren e szabályt még sokkal inkább pontatlanná teszi a számtalan új, életformához, korhoz való alkalmazkodás, mint szűkebb értelemben vett biológiai téren.

* (19.) * (20.) * 59, 60, 61, 61.) * (100.)

Minden fejlődés — mint láttuk — az egyéni vagy egyénetűli érvényesülés érdekében történő alkalmazkodásokkal jár. Az ember a dologi világon kívül *a társadalomhoz* s ennek szellemi éltetőihez, a *kultúra eszméihez* alkalmazkodik fejlődésében jólrosszul, aktíve vagy passzíve, újszerűen vagy szokásszerűen. A fejlődő egyén lelke előtt — fogékonysági fok és irány szerint különbözően — kisebb-nagyobb vonzó tendenciát ébresztve, feltárul a szent, a jó, a szép, az igaz, a harmonikus és más *értékek* eszmevilága. Majd csak közeli, majd távolabbi konkrét, meglevő vagy megalkotott eszmei képekben vagy elvont elvekben. A kis és nagyobb gyermek, a serdülő, a felserdült a tudatosság és szabadság más és más fokában jut érintkezésbe az ideák, illetve ideálok világával. (Az ideák világának «realitását» tagadni nem lehet, még ha Plató elgondolásával nem is ért valaki egyet!) A *szuperiorizáció*, vagyis a magasabbrendű értékekhez, «környezethez», «miliőhöz», «miliő-vetülethez» elsősorban magasabbrendű módon alkalmazkodás épügy, mint ennek ellentéte: az *inferiorizáció*, azaz elsősorban alsóbbrendű értékekhez alsóbbrendűen alkalmazkodás teljesen *egyéni* valami s csupán az egyéni példának egyénenként vonzó hatása folytán válhatik *quasi-szociális* (statistikai) jelenséggé. A «tömegszellem» érvényre jutása sok tekintetben kedvez az *egyes egyének* inferiorizációs hajlamainak erősítésében (pl. praepubertas korban is), míg a jól — magasabbrendűen — szervezett (gyermek, ifjú vagy felnőtt) társadalom az *egyének* szuperiorizációjának kedvez.

* * *

Megkíséreltük a felnövekvő egyénnek *szociális fejlődését* dolgozatunk elején megszabott határokon belül felvázolni. A szociális fejlődés lényegében az egyéni tudatra ébredéstől a felnőttek társadalmába való (fantáziás, utánzó, majd valóságos) *bekapcsolódás* felé, illetőleg a bekapcsolódás megerősödése, kiteljesedése felé vezet. Ezzel kapcsolatban az egyénfejlődésnek csupán azokra a mozzanataira tartottuk szükségesnek rámutatni, amelyek szerintünk a szociális fejlődéssel is közvetlenebb kapcsolatban vannak.

FŐBB IRODALOM.

Helyszűke miatt csupán a sűrűbben említett vagy további vizsgáldást elősegítő szakirodalmat vettük tekintetbe. — *Rövidítések:* ZpPs = Zeitschrift für pedagogische Psychologie, ZaPs = Zeitschr. f. angewandte Psychologie, ZPs = Zeitschr. f. Psychologie, ZKf = Zeitschr. f. Kinderforschung. — Némely utalás után a «stb.» azt jelenti, hogy e felfogás v. adat anyag hasonló témájú, de itt helyszűke miatt fel nem sorolt, dolgozataiban is megtalálható, esetleg más vonatkozásokban. Az egyes érintett témákról némely utalásnál bővebb irodalomra való hivatkozás található.

1. *Ach N.*: Üb. die Willenstätigkeit. Göttingen. 1905. stb. — 2. *Ach N.*: Üb. die Gefügigkeitsqualität. (Kongrefibericht XI. exp. Ps.) 1929. — 3. *Adler A.*: Forschungen u. Fortschritte 3. 1927. — 4. *Allers R.*: Psychologie des Geschlechtslebens. (Kafka, Hbch. d. vergl. Ps. III. 4.) München, 1922. — 5. *Blonsky P. P.*: ZpPs. 31. 1930. — 6. *Boda I.*: Bevezető a lélektanba. Bpest, 1934. stb. — Ugyanannak ismertetése a szerzőtől. Orsz. Középszik. Tanáregyes. Közl. 69. 1936. — 7. *Bognár C.*: Gyermek 25. 1933. — 8. *Bognár C.*: Gyermek 26. 1934. — 9. *Bognár C.*: Gyermek 25. 1933. — 10. *Bridges K. M. B.*: Le Développement des émotions. Un. med. Canada, 64. 1935. — n. *Broitsch K.*: ZaPs. 32. 1929. — 12. *Busemann A.*: Die Sprache d. Jugend. Jena. 1925. stb. — 13. *Busemann A.*: Ped. Milieukunde I. Halle, 1927. — 14. *Busemann A.*: ZpPs. 29. 1928. — 15. *Busemann A.*: ZKf. 35. 1929. — 16. *Busemann A.*: ZKf. 39. 1932. — 17. *Busemann A.*: Gesundheit u. Erz. 45. 1932. — 18. *Buttgereit H.*: ZaPs. 43. 1932. — 19. *Bühler Ch.*: Kindheit u. Jugend 1931. Leipzig. stb. — 20. *Bühler Ch.*: Das Seelenleben d. Jugendlichen. Jena. (Ford.: *Várkonyi H.*) stb. — 21. *Bühler Ch.*: Gesundh. u. Erziehung. 45. 1932. — 22. *Bühler Ch.*: Drei Generationen im Jugendtagebuch. Jena, 1934. — 23. *Bühler K.*: Die geistige Entwicklung des Kindes. Jena, 1924. — 24. *Czettler J.*: A magyar ifjúság szociális feladatai. Bpest, 1904. — 25. *Cser J.*: Korszerű magyar lélektani és neveléstügyi tanulmányok. Bpest, 1936. — 26. *Cser J.*: Különböző értelmességvizsgálati próbái 10—14 éveseken. A Gyermek és Ifjúság utóbbi évfolyamaiban. — 27. *Danziger L.*: ZpPs. 32. 1931. — 28. *Dehn G.*: Grosstadtjugend. Berlin, 1929. — 29. *Dékány I.*: Társadalomalkotó erők. Bpest, 1920. — 30. *Domokos L.-né és Blaskovich E.*: Az alkotó munka az Új Iskolában. Bpest, 1934. stb. — 31. *Dunin-Borkowsky S.*: Führende Jugend. Berlin u. Bonn, 1922. — 32. *ifj. Erődi-Harrach B.*: A magyar settlement-mozgalom eszméi. Bpest. — 33. *Fenton H. N.*: The only child. Ped. Sem. a. Journ. of Genetic Ps. 35. 1928. — 34. *Fischer A.*: Psychologie d. Gesellschaft. (Kafka, Hbch. d. vergl. Ps. II. 4.) München, 1922. — 35. *Fischer A.*: ZpPs. 29. 1928. — 36. *Freud S.*: Massenpsychologie u. Ich-Analyse. Leipzig, Wien, Zürich, 1925. stb. — 37. *Friedjung J. K.*: ZKf. 40. 1932. — 38. *Geck L. H. A.*: ZpPs. 29. 1928. — 39. *Giese F.*: Kinderpsychologie. (Kafka, Hbch. d. vergl. Ps. I. 3.) München, 1923. stb. — 40. *Greenberg P. J.*: Competition in children. Amer. Journ. of Ps. 1932. — 41. *Gruhle H. W.*: ZKf. 45. 1936. — (A gyermekönnyilkosság bő irodalma.) — 42. *Grünbaum A. A.*: ZpPs. 28. 1927. — 43. *Hermann-Ciner A.*: és *Lénárt E.*: Az új rendszerű tanítás eredményei. Különlenyomat a Jövő Utjain 8. 1933. évf.-ából. — 44. *Hetzer H.*: ZpPs. 28. 1927. — 45. *Hirsch D. M. N.*: Genetic Psychol. Monogr. 7. 1930. — 46. *Hochholzer H.*: ZpPs. 31. 1930. — 47. *Hoffmann W.*: Die Reifezeit. Leipzig, 1926. — 48. *Hooker H. F.*: Ped. Sem. a. Journ. Genetic. Ps. 39. 1931. — 49. *Hübner A.*: Kriminalität u. sex. Konstitution. (I. Kongr. f. sex. Wiss.) Ism.: W. Stern. ZpPs. 28. 1927. — 50. *Hübsch L.-Reinenger K.*: ZaPs. 40. 1931. — 51. *Illyefalvy I. L.*: Bpest szföv. statisztikai zsebkönyve. 1934. — 52. *Imre S.*: A személyiség kérdése. Bpest, 1926. stb. — 53. *Imre S.*: A közös munka lelki akadályai. Bpest, 1927. — 54. *Imre S.*: A család békeje. Szülők Ktára: 17. sz. stb. — 55. *Isaacs S.*: Journ. de Psych. 28. 1931. — 56. *Jaensch E. R.*: ZPs. utóbbi évfolyamaiban stb. — 57. *Jones E.*: Brit. Journ. of. Ps. 13. — 58. *Kaila E.*: Annál. Univ. Aboensis 17. 1932. — 59. *Kempelen A.*: Az ifjúság lélektanának alapvázlata. Bpest, 1928. Ifjúságlélektani irodalom. — 60. *Kempelen A.*: Magyar Pedagógia 36. 1928. — 61. *Kempelen A.*: Gyermek 25. 1933. stb. — 62. *Kempelen A.*:

Gyermek és Ifjúság 26. 1934. stb. — 63. *Kempelen A.*: Magy. Psychol. Szemle 7. 1934. — 64. *Kempelen A.*: Ugyanott 8. 1935. — 65. *Kempelen A.*: Természettudományi Közlöny 68. 1936. — 66. *Kempelen A.*: Lélektan mozdulatművészek számára. (Litogr. jegyzet.) Bpest, 1935. Irodalom. — 67. *Kesselring M.*: ZpPs. 20. 1919. — 68. *Knoll E., Kuhn H. J., Schaal R.*: Grundfragen d. soc. entwicklung d. Kind u. Jugend. ZpPs. 35. 1934. — 69. *Koffka K.*: Die Grundlagen der psychischen Entwicklung. Otterweick, 1925. — 70. *Kroh O.*: ZpPs. 29. 1928. — 71. *Kroh O.*: Die Phasen d. Jugendentwicklung. Württembergische Schulwarte 2. (4.) 1926. stb. — 72. *Kroh O.*: ZpPs. 37. 1936. stb. — 73. *Krasusky W. S.*: ZpPs. 31. 1930. — 74. *Kruckenberg A.*: Die Schulklasse. Leipzig, 1926. — 75. *Kupky O.*: Tagebücher von Jugendlichen. Leipzig, 1924. — 76. *Lindworsky J.*: Das Schlussfolgernde Denken 1916. — 77. *Lippert E.*: ZpPs. 35. 1934. — 78. *Máday I.*: Tehetség és individuálpaszichologia. (Tehetségproblémák. Bpest, 1930.) — 79. *Marcell M.*: A Bontakozó Élet kötetei. Bpest, 1931. — 80. *Matzke F.*: Jugend bekennt: So sind wir! Leipzig, 1938. — 81. *Michaelis A.*: ZpPs. 25. 1924. — 82. *Moers M.*: Vierteljahrschr. f. Pädagogie 9. 1933. — 83. *Müller A.*: Arch. f. Psychol. 83. 1932. stb. — 84. *Nagy L.*: A gyermek érdeklődésének lélektana. Bpest, 1908. stb. — 85. *Nagy L.*: A háború és a gyermek lelke. Bpest, 1915. — 86. *Nagy L.*: A Gyermek 15. 1921. stb. — 87. *Nemesné M. M. és Balogh M. stb.*: Új nevelés magyar földön (1925—1935). Jövő Útjain 10. 1935. stb. — 88. *Nógrády L.*: A gyermek és a játék. Bpest, 1912. — 89. *Nógrády L.*: A mese. Bpest, 1917. — 90. *Nosztopi L.*: A «Jugendbewegung». Társad.-tud. 11. 1931. Bővebb irod. — 91. *Obermüller V.*: ZKf. 45. 1936. — 92. *Pearson G. H. J.*: Amer. Journ. Orthopsychiatry 1. 1931. — 93. *Rasey M. J.*: Internaz. Zeitschr. f. Ind.-psychol. 9. 1931. — 94. *Reinenger K.*: Üb. soz. Verhaltensweisen in der Vorpubertät. Leipzig, 1925. — 95. *Reymert M. L.*: ZpPs. 19. 1918. — 96. *H. Roth*: ZpPs. 20. 1919. — 97. *Saluschny A. S.*: Die Formierung d. soz. Gewonheiten bei Kindern im Vorschulalter. Moskau, 1928. — 98. *Sassenhagen R.*: Üb. geist. Leistungen d. Landkinds u. d. Stadtkinds. Beihefte ZaPs. 37. 1926. — 99. *Schlemmer H.*: Die Seele d. jungen Menschen. Stuttgart-Heilbronn, 1926. — 100. *Schmeng K.*: Die mehrfache Pubertät. Berlin, 1930. stb. — 101. *Schmiedberger G.*: ZpPs. 32. 1931. Bő irodalom. — 102. *Schröder H.*: Soziologie d. Volksschulklasse. Halle, 1928. — 103. *Schulz C.*: Die halbstarke. 1913. — 104. *Selz O.*: Zur Ps. des productiven Denkens. Bonn, 1922. — 105. *Spranger E.*: Psychologie des Jugendalters. Leipzig, 1927. stb. — 106. *Sprows J. W.*: Psychological Bulletin 27. 1930. A mai amerikai szociálpaszichológia bő irodalma. — 107. *Starbuck E. D.*: Religionspsychologie. Leipzig, 1909. — 108. *Stern W.*: ZpPs. 30. 1929. stb. — 109. *Stem W.*: Psychologie d. frühen Kindheit. Leipzig, 1923. stb. — 110. *Stoltenberg*: Sozialpsychologie 2 köt 1923. — in. *Süskind W. E.*: Neue Rundschau. 1929. — 112. *Tomori V.*: A parasztcselekvés lélektana. M. Psych. Szemle 8. 1935. — 113. *Tumlirz O.*: Die Reifejahre. I. Leipzig, 1924. stb. — 114. *Tumlirz O.*: Pädagogische Psychologie. Leipzig, 1930. — 115. *Ueberschar H.*: Arch. f. soz. wiss. u. soz.-polit. 1930. — 116. *Vértes O. J.*: Milieu és gyermeki lélek. Magy. Psychol. Szemle 8. 1935. Bő irodalom (ikerkutatósról is). — 117. *Vorwahl H.*: Psychologie d. Vorpubertät. 1929. stb. — 117. *Vorwahl H.*: ZpPs. 36. 1935. — 118. *Watson J. B.* (ford.: Giese F.): Der Behaviorismus. 1930. stb. — 119. *Werner H.*: Einf. in die Entwicklungspsychologie. Leipzig, 1926. — 119. Előbbinek ismertetése és bírálata a szerzőtől. Athenaeum 19. 1933 — 120. *Wolff A.*: ZpPs. 29. 1928.

Kempelen Attila.